

I. МЕЗОЛІТ ЗАХОДУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ІСТОРИОГРАФІЇ

Вперше мезолітичні матеріали з Полісся стали відомі наприкінці XIX ст. [Кибальчич, 1880]. Для цього часу характерне вивчення мезолітичних пам'яток шляхом збору підйомного матеріалу. Першими цей метод польового дослідження широко застосували В. Антонович і М. Біляшівський [Беляшевский, 1897]. Головною метою цих досліджень було створення колекцій для демонстрації на археологічних з'їздах. Особливо значні колекції з Українського Полісся зокрема з околиць Києва, демонструвалися на XI археологічному з'їзді в Києві, де було заслухано кілька доповідей з проблематики кам'яної доби Північної України. Археологічні з'їзди, особливо XI Київський 1899 р., певною мірою стимулювали вивчення мезоліту Полісся.

Первинне накопичення матеріалів розпочалося наприкінці XIX – на початку XX ст. На той час мезоліт ще не виділявся в окрему епоху. Не виробленою лишалася типологія крем'яних виробів мезоліту. Деякі типи речей доби бронзи (серпи, просвердлені сокири) датувалися кам'яним віком. Але безсумнівною заслугою дореволюційних дослідників є створення джерельної бази, що дало можливість вже радянським ученим зробити новий крок у вивченні епохи.

У 20-ті рр. XX ст. систематизація археологічного матеріалу дозволила дослідникам помітити особливості, властиві матеріалам окремих регіонів у певні періоди, що дало можливість виділити низку археологічних культурно-територіальних спільнот. Однак надмірне захоплення класифікацією заважало розглядіти за виділеними спільнотами конкретне історичне явище. Прикладом такої розробки є дослідження П.П.Єфіменка 1924 р. в галузі мезоліту Східної Європи. Оскільки мезоліт був виділений в окрему епоху значно пізніше, мезолітичні явища автор називає “раннім неолітом”. В основу роботи П.П.Єфіменка лягло ретельне вивчення типів мікролітів з різних територій – як найбільш численної й мінливої категорії з'являється мезоліту. На підставі специфіки крем'яного інвентарю окремих регіонів виділено три територіально-типологічні групи стоянок мезоліту Східної Європи: південноруська, західноруська та окецька.

Оскільки мезолітичні стоянки Полісся були включені в західноруську групу, то на останній варто зупинитися докладніше.

Західноруська, або дніпровсько-балтійська, група пам'яток, на думку П.П.Єфіменка,

включала Середній, почасти Верхній Дніпро, систему Німану й Вісли із прилеглими районами. Для стоянок цих територій характерний специфічний набір крем'яних виробів, які пов'язують ці пам'ятки з мезолітом Середньоевропейських низин і відрізняють від інвентарю стоянок південноруської групи. Такими характерними для західноруської групи виробами, на думку П.П.Єфіменка, були вістря стріл на пластинках, трикутники, пластинки зі збитим краєм, поперечнолезові наконечники, сегментоподібні інструменти.

П.П.Єфіменко не зупинився на виділенні згаданих трьох великих культурно-територіальних спільнот мезоліту Східної Європи. Він пішов далі, підкресливши неоднорідність кожної з них і тим самим зробивши перший крок у їх культурному членуванні. Так, про західноруську групу він пише: “...у басейні Вісли мікролітична індустрія особливо багато й різноманітно представлена. Далі до Західного Бугу, Дніпра та у Задніпров'ї мікролітична індустрія значно біднішає і в міру просування на схід поступово втрачає багато своїх характерних рис” [Єфіменко, 1924, с. 216-217]. Дослідник підкреслював відносну специфіку мезоліту Подесення в порівнянні з пам'ятниками західноруської групи.

Виділення трьох великих територіально-типологічних груп стоянок у мезоліті Східної Європи зберегло значення дотепер, оскільки його тричленний поділ лежить в основі більшості наступних схем культурно-територіального членування мезоліту Східної Європи. Праця П.П.Єфіменка 1924 р. мала епохальне значення для проблематики мезоліту заходу Східної Європи. Спираючись на нібито неповноцінні матеріали з поверхневих зборів, прозорливий учений виділив окрему західноруську провінцію мезоліту, що підтвердили подальші дослідження протягом наступного сторіччя.

На заході Східної Європи розташовано кілька країн, учені яких долучилися до вивчення мезоліту регіону.

УКРАЇНА

Для вивчення мезоліту Полісся певне значення мала діяльність Всеукраїнської Археологічної комісії (ВУАК) у 1924-1934 рр. у Києві. У цей період вводяться в науковий обіг нові мезолітичні матеріали з Південного Полісся. У 1928 р. співробітники Чернігівського музею провели розвідки в Київському Подніпров'ї, зокрема по

лівому берегу Дніпра. У цьому ж році М.Мушкет у результаті розвідок по р.Ірша на Житомирщині відкрила низку мезолітичних пунктів, на яких були зібрані колекції крем'яних виробів [Мушкет, 1929]. На жаль, нечисленність колекцій, а також незадовільний сучасним вимогам рівень публікацій дають можливість скласти лише загальне уявлення про ці комплекси. Для них характерні високі трапеції ("мале транше"), черешкові наконечники стріл на пластинках, пластинки з притупленою спинкою, пластинки зі скошеним краєм, скребачки кінцеві на відщепках та інші типи виробів. Усі ці матеріали походять зі зборів на поверхні, що значно знижує їхню наукову цінність.

Важливе значення мали розкопки І.Ф.Левицького в 1930 р. в урочищі Піщаному біля м.Народичи Житомирської області [Левицький, 1930]. Тут дослідникові вдалося простежити складну стратиграфію з декількома культурними горизонтами, що датуються від мезоліту до епохи бронзи включно. Варто віддати належне високій професійній майстерності вченого, що зумів, незважаючи на несприятливі для культурного шару пам'ятки геологічні умови піщаного підвищення, зафіксувати складну стратиграфію. Це робить стоянку Піщане однією з опірних пам'яток для вивчення мезоліту Житомирського Полісся. Однак повна втрата всіх архівних даних під час Другої світової війни ускладнює роботу над колекцією. На щастя, частина крем'яних виробів з Піщаного збереглася у фондах Національного історичного музею України в Києві.

Для археологічної науки України міжвоєнного періоду характерне не тільки нагромадження нових археологічних матеріалів, але й перехід до виділення і з'ясування генези окремих культурно-територіальних проявів матеріальної культури. У цьому сенсі велике значення мають роботи М.Я.Рудинського [1928, 1931]. Докладніше варто зупинитися на його праці 1931 р., у якій підведені підсумки дослідження кам'яної доби на території України протягом перших десяти пореволюційних років, а також поставлені завдання з вивчення кам'яної доби на майбутнє.

Характерним методом польового дослідження пам'яток кам'яного віку в цей період залишався збір підйомного матеріалу. Називаючи його першим і необхідним етапом дослідження, М.Я.Рудинський відзначав, що він не тільки рятує пам'ятки від повного знищення, але й дає можливість зафіксувати їх для подальшої постановки розкопів. Його широке застосування

могло б стерти багато білих плям на мезолітичній карті України.

На підставі аналізу крем'яного інвентаря М.Я.Рудинський виділяє в мезоліті України дві провінції: південно-східну й північно-західну. У цілому вони відповідають південноруській і західноруській групам пам'яток, виділених іншим українським вченим, П.П.Єфіменком, у 1924 р. Спираючись на джерельну базу, що значно виросла на той час, М.Я.Рудинський докладно розглядав явища, які відбувалися в мезоліті Середземномор'я, Західної й Центральної Європи. Це дало йому можливість асоціювати провінції мезоліту території України з конкретними культурно-територіальними спільнотами мезоліту Європи: південно-східну провінцію – з капсієм Середземномор'я, а північно-західну – з тарденуазом Польщі.

Оскільки мезоліт заходу Східної Європи, дослідник відніс до північно-західної провінції, зупинимось на ній докладніше. Остання, на думку М.Я.Рудинського, зазнала найбільшого впливу з боку польського тарденуазу, у якому є елементи "прибалтійського маглемозе", а також "свідеру". У межах північно-західної провінції він виділяє регіон, де тарденуазькі форми (сегментоподібні й трикутні вістря, пластинки з притупленим краєм, високі трапеції) простежуються особливо виразно. Це Північна Київщина й прилегла до неї частина Волинського Полісся. М.Я.Рудинський припускав, що індустрія польського тарденуазу проникає сюди з південного-заходу, в обхід Прип'ятських боліт.

На відміну від цієї правобережної культури "барвистого" кременю лісова Чернігівщина була виділена в "зону малого транше". Учений зв'язував її через Білорусію й Литву з маглемозе Прибалтики. З іншого боку, він звернув увагу на зв'язок мезоліту Південної Чернігівщини з північною й північним сходом, тобто з океською групою мезолітичних пам'яток, за П.П.Єфіменком.

Заслугою М.Я.Рудинського у вивченні мезоліту Полісся є подальший розвиток схеми П.П.Єфіменка. Він намагається визначити специфіку мезоліту зазначених територій, а також зв'язати його з певними проявами мезоліту Середньоевропейських низин, а саме польським тарденуазом.

У повоєнний період радянські археологи слідом за західними колегами поступово відходять від стадіально-схематичних уявлень про розвиток матеріальної культури первісного суспільства. Причиною послужили як суттєве збагачення джерельної бази, так і досягнення

світової археологічної науки в її інтерпретації. Основною концепцією розвитку матеріальної культури суспільства в кам'яному віці, зокрема в мезоліті, стає концепція локальності. Особливу увагу дослідники приділяють локальним особливостям матеріальної культури. Ретельне комплексне вивчення локальних явищ у кам'яному віці Східної Європи дозволило зрозуміти конкретно-історичну картину розвитку первісного суспільства. Для післявоєнного періоду характерне виділення великої кількості археологічних культур, типів пам'яток та їхніх хронологічних етапів. Вивчення мезолітичних пам'яток Українського Полісся з кінця 40-х до початку 70-х рр. пов'язане з іменами українських дослідників В.М.Даниленка, Д.Я.Телегіна, А.П.Савчука, В.М.Гладилина, В.Н.Станко, В.К.Пясецького.

В.М.Даниленко спеціально не займався вивченням мезоліту території Полісся, але в монографії "Неоліт України" зупиняється на цьому питанні: "На Волині можна говорити про послідовну зміну таких етнокультурних ланок: свідер-хвалибоговиці – пізній тарденуаз атлантичного типу. Останній закономірно змінюється культурою з макро-мікролітичним кременем маглемезько-ертебельського типу" [1969, с. 30]. Наприкінці мезоліту в Південно-Східне Полісся з півдня проникають приазовсько-кукрекські впливи й накладаються на протонеолітичну культуру прибалтійсько-маглемезького типу. Це стало поштовхом до "неолітизації" зазначених територій. Як одну з характерних рис мезоліту Київщини В.М.Даниленко відзначав значну мікролітизацію при слабкій "геометризації" комплексів [Даниленко, 1956].

Д.Я.Телегін звернувся до мезоліту Українського Полісся у пошуках генетичної підоснови дніпро-донецької неолітичної культури. У 50-ті роки він відкрив і досліджував ряд мезолітичних пам'яток під Києвом: Перегічок, Дніпровська водогінна станція або ДВС [Телегін, 1956]. У 1962 р. Д.Я.Телегіну під час археологічної розвідки вдалося зібрати комплекс мезолітичних виробів біля хут. Тетерівський в урочищі Лиса Гора, що в гирлі р.Тетерів [Телегін і ін., 1963]. Ці роботи завершилися виходом узагальнюючої статті Д.Я.Телегіна про мезолітичну підоснову дніпро-донецької неолітичної культури [1966]. Її автор виділив у рамках південноруської мезолітичної області три локальні групи пам'яток: волино-донецьку, приазовсько-кримську степову та гірськокримську. Мезолітичні пам'ятки

Південно-Східного Полісся дослідник відніс до волино-донецької локальної групи мезоліту південноруської мезолітичної області. Таким чином, кордони останньої розширені на півночі до Сейму, гирла Прип'яті, долини Уборті, а на заході – до Горині. Далі на захід і північ автор поміщає область свідеро-хвалибоговицької культури, пов'язаної з мезолітом Польської низовини.

З кінця 60-х рр. зростає джерельна база мезоліту Київського Полісся. В.М.Гладилин і В.Н.Станко опублікували матеріали мезолітичної стоянки Таценки, що на р.Стугна, за 40 км південніше Києва [Гладилин, Станко, 1971]. Автори відзначають подібність крем'яного комплексу Таценки з матеріалами стоянки Кудлаївка на Десні [Рудинський, 1931].

А.П.Савчук відкрив і дослідив близько десятка мезолітичних пам'яток по р.Трубіж [Савчук, 1972, 1974, 1975; Савчук, Сікорський, 1964; Савчук, Слюсар, 1974]. Слідом за П.П.Єфіменком, він вважав, що в ранньому мезоліті територія Київщини не була заселена. Безсумнівною заслугою цього дослідника є відкриття й уведення в науковий обіг матеріалів кількох мезолітичних і неолітичних пам'яток. Серед них такі відомі місцезнаходження Київщини, як Загай I, Рябці, Бирки, Селище, Коржі й ін. На жаль, усі ці матеріали походять зі зборів на поверхні і в наш час недоступні. З середини 70-х рр. А.П.Савчук розділяє мезолітичні пам'ятники Київщини на дві групи – за переважаючим типом мікролітів: на комплекси з трапеціями і комплекси з кудлаївськими вістрями, відомими також як вістря Ставиного. Виділення групи пам'яток з кудлаївськими вістрями підтвердило зроблений раніше С.К.Козловським висновок про існування в мезоліті Полісся пам'яток типу Кудлаївка [Kozlowski, 1972a]. А.П.Савчук, характеризуючи генетичні зв'язки мезолітичних комплексів басейну р.Трубіж, пише: "Всі охарактеризовані вироби знаходять собі аналогії як на півночі – по Десні, Прип'яті й у Прибалтиці, так і в степових синхронних пам'ятках пізнього мезоліту й раннього неоліту" [Савчук, 1975].

У 70-ті рр. XX ст. роки інтенсивні пошуки мезолітичних пам'яток у Житомирському Поліссі вів В.К.Пясецький. Ним виявлено й досліджувалося кілька мезолітичних стоянок яніславицької культури, у тому числі біля сіл Крапивенка, Стаханове по р.Ірша [Зализняк, 1984, рис. 25, с.54-58], скупчення яніславицьких пам'яток біля озера Корма на Житомирщині [Пясецький, 1975, 1979].

У 1973 р. Д.Я.Телегін запропонував схему культурно-територіального членування пізнього мезоліту України [Телегін, 1973]. Мезоліт України він розділив на дві зони: мікролітичну або причорноморсько-каспійську, і мікромакролітичну, або донецько-прип'ятську. У межах кожної із зон учений виділяв культурно-територіальні групи пам'яток. У мікромакролітичну північну зону, за Д.Я.Телегіним, увійшли донецька, деснянсько-сожська й волинська групи пам'яток.

У Київському Поліссі, а також у басейнах рік Десна, Сож, Нижня Прип'ять, Д.Я.Телегін виділяв "дніпро-прип'ятську культурно-територіальну пізньомезолітичну групу пам'яток", до якої віднесено дев'ять стоянок: ДВС, Козинці, Таценки, Коржі, Білосороки, Дорошівка, Перетічок, Іванків, Мелені. На підставі слабого розвитку макролітичної техніки цю групу дослідник відніс до південної мікролітичної причорноморсько-каспійської зони мезоліту Східної Європи [Телегін, 1973а, с.533].

Археологічні матеріали й спостереження, отримані за останні 30 років, значно розширили джерельну базу мезоліту Полісся, що дозволило уточнити й доповнити наші знання регіону. Зокрема мікролітичний мезоліт Полісся мав прямі паралелі і виявився генетично пов'язаним не з Надчорномор'ям, а з мезолітом Балтії.

Значне поповнення джерельної бази за останні роки дозволило виділити в межах дніпро-прип'ятської групи кілька окремих культурних едностей мезоліту: пам'ятки свідерської традиції, таценки-кудлаївську й рудоострівську культури, пам'ятки типу Рудня, пам'ятки з кукрекськими рисами в інвентарі [Залізник, 1976а, 1977а,б, 1978а]. Ці культурні спільності були зв'язані в культурно-господарському відношенні з мезолітом європейських задрових низин [Залізник, 1977, 1980]. Таким чином, дніпро-прип'ятська група, що поєднувала різнокультурні пам'ятки мезоліту задрових низин Європи, була не культурною, а територіальною єдністю. Все ж її виділення було важливим етапом у вивченні мезоліту Південно-Східного Полісся, тому що вперше були помічені й описані деякі його специфічні риси.

Мезоліту Полісся побіжно торкалися у своїх працях і польські дослідники. Зокрема Г.Венцовською висловлена думка про те, що територія поширення яніславицької мезолітичної культури (віслянський цикл) охоплює не тільки схід Польщі й басейн Німану, але й певні райони Полісся. Вона ж писала про генезис яніславицької культури на території Полісся, про її зв'язок з

мезолітичними пам'ятками басейну Дінця [Praehistoria..., 1975, с. 375,393]. С.К.Козловський писав про просування носіїв коморницької культури (наровлянський цикл) з території Польщі в Полісся, аж до Десни. Тут польський дослідник виділяв пам'ятки типу Кудлаївка й генетично пов'язував їх з пізньокоморницькими [Kozłowski, 1972a]. Однак висновки польських дослідників, що стосуються мезоліту Полісся, носили попередній характер, через те, що на час їх формулювання були відсутні публікації більшості відомих мезолітичних пам'яток Полісся.

Безсумнівний інтерес для вивчення мезоліту Полісся мають роботи відомого московського вченого Л.В.Кольцова. Він виділяв яніславицьку культурну область, у яку включив культури: Яніславиця, Максимоніс, деякі пам'ятки Південного Полісся, у тому числі стоянку Дніпровська водогінна станція під Києвом [Кольцов, 1975, 1977, с. 168-192].

Наприкінці 70-х рр. під впливом робіт колег Д.Я.Телегін скорегував свої погляди на культурні спільності Полісся та напрямок їхніх культурних зв'язків, у відповідності з новими віяннями в мезолітознавстві. Він починає писати про наявність у мезоліті Південно-Східного Полісся стоянок нобельського варіанту свідерської культури, пам'яток типу Кудлаївка й Народичі, а також дніпро-прип'ятської культури, що складалася зі стоянок типу Рудий Острів, генетично пов'язаних з мезолітом Прибалтики, і типу Загай, що тяжіють до мезоліту Північного Причорномор'я [Телегін, 1978б; Колосов, Телегін, 1971]. У цей час дослідник починає схилитися до думки про генетичні зв'язки переважної більшості культурних спільностей мезоліту Південно-Східного Полісся з мезолітом Польської, Поліської низовин і Південно-Східної Балтії. Так, якщо з мезолітом Північного Причорномор'я, за Д.Я.Телегіним, генетично пов'язана лише одна культурна єдність мезоліту Південно-Східного Полісся (пам'ятки типу Загай), то північний і північно-західний напрямки культурно-господарських зв'язків простежуються у чотирьох культурних єдностях (нобельський варіант свідерської культури, пам'ятки типів Кудлаївка, Рудий Острів, Народичі) [Телегін, 1982].

Л.Л.Залізник займається фінальним палеолітом та мезолітом Полісся з 1972 р. У 70-х рр. минулого століття, на етапі написання кандидатської дисертації «Мезоліт Південно-Східного Полісся» [1978] він, тоді ще молодий науковець, провів розвідки в межах Київського

Полісся по річках Червона, Стугна, Ірпінь, Здвиж, Тетерів, Ірша, Уж. Їх наслідком стало відкриття кількох десятків мезолітичних і ранньонеолітичних пам'яток. На 9-ти стоянках були проведені археологічні розкопки. 25 пам'яток дали повноцінні крем'яні комплекси по 1000 і більше кременів (Таценки, Рудий Острів, Раска, Кухарі, Мартиновичі, Броди, Бородянка 3в, 4, Протереб, Тетерів 3, Лазарівка та інші). На базі цих матеріалів розроблена періодизація мезоліту Південно-Східного Полісся, що лягло в основу кандидатської дисертації [Залізник, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1984].

Класифікуючи колекції кременю Південно-Східного Полісся й суміжних територій, Л.Л.Залізник виділив та інтерпретував пам'ятки таценки-кудлаївської культури області Дювенці [Залізник, 1976а, 1977а, б], рудоострівського варіанту яніславицької культурної області [Залізник, 1977б, 1978а], типу Рудня [Залізник, 1977а]. На матеріалах стоянки Нобель та Раска розглянуті пам'ятки нобельського варіанту свідерської культури, людність якої спорадично просувалася у фінальному палеоліті в Південно-Східне Полісся [Залізник, 1977а]. Автор підтвердив висновок В.М.Даниленка відносно проникнення на рубежі мезоліту й неоліту у Південно-Східне Полісся носіїв кукрекських традицій і формування за їхньої участі раннього неоліту Полісся [Залізник, 1977а, с. 36-38].

Зроблено висновок відносно провідної ролі яніславицької культури у формуванні неоліту з накопиченою орнаментальною керамікою Поліської низовини та басейну Німану, зокрема, про формування киево-волинського варіанту дніпро-донецької культури на основі рудоострівського варіанту яніславицької культури під кукрексько-буго-дністровським впливом з півдня. Л.Л.Залізник у 70-ті рр. ХХ ст. дійшов висновку, що мезоліт Полісся значною мірою пов'язаний з мезолітом Прибалтики, а точніше – з мезолітом зандрової смуги Західної та Центральної Європи [Залізник, 1979]. До зандрової області мезоліту Європи дослідник відніс мезоліт Англійської, Німецької, Польської, Поліської низовин, Південної Скандинавії та басейну Німану. Подібні природні умови, що сформувалися у смузі зандрових низин від Темзи до Десни у ранньому голоцені, зумовили поширення тут схожих культурно-господарських типів, що спричинило подібність матеріальної культури мезолітичних мешканців зандрової смуги Західної та Центральної Європи [Залізник, 1979]. Результати досліджень у Києво-Житомирському

Поліссі у 70-ті рр. ХХ ст. видані окремою монографією 1984 р.

Протягом 80-х рр. дослідник працював над докторською дисертацією «Населення Полісся у фінальному палеоліті та мезоліті» [1989]. Дослідження 1981-1982 рр. на Середній Десні стоянок Смячка XIV, Бор, Пісочний Рів, Гридасово, Студенок, Мураги, Попове Озеро та ін. стали підґрунтям періодизації мезоліту Подесення [Залізник, 1984, 1986]. У Подесенні Л.Л.Залізник виділив фінальнопалеолітичні пам'ятки типу Смячка, мезолітичні стоянки кудлаївської та пісочнорівської культур, в тому числі пізньої фази останньої (пам'ятки типу Студенок).

З 1983 по 1990 рр. Л.Л.Залізник вивчав у Рівненському та Волинському Поліссях свідерські стоянки на берегах озер Нобель, Омит, Люб'язь, Лютка, Самари, в урочищах Переволока, Березно, Сенчиці, Данилово, Мульчиці, Красносілля та ін.; кудлаївські стоянки Криниця, Поляни, Рудня, Люботинь 3 та ін.; пам'ятки яніславицької культури Сенчиці 5а, 5д, Переволока 2, Непірець, Рудня Іа, Балаховичі та ін. Усі ці матеріали лягли в основу періодизації фінального палеоліту та мезоліту усього Полісся і опубліковані у чотирьох монографіях [Залізник, 1989, с. 1-90; 1991, с. 1-52; Zaliznyak, 1995, р.17-46; 1997, р.3-61].

З 1984 р. автор працює над соціально-економічними проблемами первісності. Зокрема розробляє універсальну методику реконструкції первісних суспільств через їх господарсько-культурний тип, з використанням не тільки археологічних, але й етнографічних даних [Залізник, 1989, 1991, с.57-65]. Застосовуючи свою методику на практиці, Л.Л.Залізник відтворив спосіб життя фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя [1989, 1995] та лісових мисливців мезоліту [1991, 1997], які мешкали у відповідні періоди кам'яної доби не тільки в Поліссі, але й по всій помірній зоні Європи.

Г.В.Охріменко вже чверть століття плідно досліджує неоліт Волині. Попутно він значно поповнив і джерельну базу фінального палеоліту та мезоліту Волинського Полісся. Зокрема ним відкрито, обстежено і опубліковано велику кількість пам'яток фінальнопалеолітичних та мезолітичних культур Волині: красносільської (Великий Мідськ), свідерської (Люб'язь, Лютка, Мульчиці, Черськ, Розничі, Велика Глуша, Мала Осниця, Самари), кудлаївської (Балаховичі, Великий Мідськ), яніславицької (Рудня) культур.

[Залізник, Охріменко, 1985, Охріменко, 1993, 1994, 2001, 2009, с. 329-396].

Підводячи підсумок вивчення мезоліту Полісся українськими дослідниками за останні 100 років зазначимо, що протягом 70-80-х років ХХ ст. в археології України затвердилася думка про стійкі культурні зв'язки заходу Східної Європи, а саме Поліської низовини та басейну Німану, з Південною та Західною Балтією. Наявні в нашій розпорядженні матеріали мезоліту Українського Полісся дозволяють наочно проілюструвати його культурно-господарську специфіку й напрямки генетичних зв'язків, а також виробити схему культурного й хронологічного членування, що значною мірою дійсна для мезоліту більшої частини Поліської низовини та прилеглих територій.

ЛИТВА

Литовська археологія як частина загальноєвропейської своїми витокami пов'язана з колекціонуванням рідкісних речей приватними особами. Крем'яні вироби епіпалеоліту та мезоліту в Литві відомі з 70-х років ХІХ ст., після зборів етнографом З.Глогером археологічних матеріалів у Південній Литві [Римантене, 1971, с.6].

Однак особливо успішними були збори колекцій кременю В.Шукевичем у Південно-Східній Литві та в сусідніх районах Білорусі. Протягом 1883-1919 рр. дослідником обстежено десятки місцезнаходжень обробленого кременю уздовж правих допливів Німану – річок Ула, Мяркіс, Дитва, Груда, Катра, Нача, Пеляса. Збори провадилися із залученням місцевих селян і не завжди паспортизувалися на належному рівні. Дослідник видав огляд стоянок кам'яної доби Литви, в основу якого лягли добуті ним багаті матеріали, що зберегли своє наукове значення до нашого часу [Szukiewicz, 1910]. Значна частина зборів В.Шукевича збереглася в Історико-етнографічному музеї Литви у Вільнюсі, де була опрацьована Р.К.Римантене. Дослідниця дала докладний типолого-статистичний аналіз знахідок В.Шукевича у своїй відомій фундаментальній монографії [Римантене, 1971, с.26-30].

Між двома світовими війнами активні дослідження пам'яток кам'яної доби в басейні Німану провів К.Яблонскіс [1892-1960]. Пошуки велися в районі тогочасної столиці Литви м.Каунаса, а також на середній течії Німану та р.Нярис від Каунаса до Вільнюса. Найбільш плідними були роботи в Південно-Східній Литві по річках Мяркіс, Ула, Дяржнічя. З 1939 по 1960

р. дослідником відкрито і обстежено близько п'ятисот стоянок кам'яної доби, серед яких чимало мезолітичних [Merkys, 1991, p.140].

До перших спроб узагальнення кам'яної доби Литви слід віднести дослідження польського археолога В.Антоневича у міжвоєнний період. Дослідник вивчав у музеях Польщі матеріали, зібрані в басейні Німану В.Шукевичем та З.Глогером. В.Антоневич бачив прямі паралелі литовським матеріалам у свідерській та тарденуазькій культурах Польщі [Antoniewicz, 1930]. Інші польські вчені [Kozlowski L., 1924, Krukowski, 1927] у своїх дослідженнях також побіжно торкалися кам'яної доби Литви. І.Пузінас [Puzinas, 1938]. зробив огляд литовських стоянок кам'яної доби.

У повоєнний період починається новий етап дослідження кам'яної доби Литви. Він характеризується систематичними розвідками та стаціонарними розкопками численних стоянок. Польщею була повернена історична столиця Литви Вільнюс, завдяки чому численні колекції В.Шукевича стали доступними для литовських дослідників.

Академік К.Яблонскіс плідно працював у галузі польових досліджень пам'яток кам'яної доби до самої смерті у 1960 р. Він заклав фундамент сучасної джерельної бази фінального палеоліту та мезоліту Литви. Справу вченого продовжила його дочка Р.К.Яблонскіте-Римантене, яка після смерті батька видала та інтерпретувала добуті ним матеріали [Яблонскіте-Римантене, 1959, Jablonskyte-Rimantiene, 1966].

Праці Р.К.Римантене багато в чому визначили розуміння культурно-історичних процесів у фінальному палеоліті та мезоліті не тільки території Литви, а й усього заходу Східної Європи. У 60-х роках з'явилися перші узагальнення дослідниці [Римантене, 1962, Яблонскіте-Римантене, 1966, Jablonskyte-Rimantiene, 1964]. Однак справжню революцію в розумінні кам'яної доби регіону зробила її фундаментальна монографія «Палеоліт и мезоліт Литвы» 1971 року. Типолого-статистичний аналіз матеріалів басейну Німану, на широкому тлі фінального палеоліту та мезоліту усєї Балтії, дозволив дослідниці розробити періодизацію, яка вже 30 років є основою сучасного розуміння культурно-історичних процесів, що розвивалися протягом кам'яної доби у Південно-Східній Балтії. Наукова концепція Р.К.Римантене формувалася під потужним впливом класиків мезолітознавства Балтії Т.Матіссена, Г.Кларка, А.Руста, Г.Швабедіссена,

С.Круковського, Р.Індреко, В.Тауте, М. та В. Хмелевських, Р.Шільда, С.Козловського та ін. Однак багато в чому культурно-періодизаційна схема кам'яної доби Південно-Східної Балтії литовської дослідниці значною мірою передувала періодизаційним розробкам польських колег, які в цій галузі користуються заслуженим міжнародним авторитетом.

Р.К.Римантене свідомо «відсуває питання первісного господарства на другий план і торкається їх лише настільки, наскільки це потрібно для вирішення деяких проблем розселення племен, осілості та інших проблем етнічної історії» [Римантене, 1971, с.10]. Вона концентрує зусилля на актуальних для свого часу питаннях етно-культурної історії регіону, реконструюючи її шляхом розробки культурної періодизації пам'яток за допомогою традиційного типолого-статистичного аналізу крем'яних комплексів.

У 60-70 рр. ХХ ст. Р.К.Римантене зуміла піднятися над пануючими на той час у радянській історіографії стадіальними уявленнями про історичний процес за первісної доби. Фактично, дослідниця відходить від старої формаційно-стадіальної картини первісності і розглядає її з принципово нових історіософських позицій багатоваріантності культурного розвитку. Проголосивши сміливий для свого часу висновок, що «поряд могли існувати різні культурні – і, схоже, етнічні групи», дослідниця фактично перейшла на позиції близької історіософії цивілізаційного підходу О.Шпенглера і А.Тойнбі.

Виділені Р.К.Римантене за типологією крем'яних виробів дві фінальнопалеолітичні традиції – свідерська та мадленська, на її думку, продовжували розвиватися і в мезоліті Литви. Внаслідок їх злиття в Пребореалі постала синкретична епіпалеолітична культура, в якій мадленські традиції розчинилися у свідерському середовищі – стоянки Памяркіне, Дубичай 2, Драсекяй, Самантоніс тощо. Епіпалеолітичні мисливці з території Литви та Західної Білорусі рухалися слідом за північним оленем на північний схід, де започаткували «свідерський епіпалеоліт Верхньої Волги» [Римантене, 1971, с.117, 118]. Носії свідерських традицій, за Р.К.Римантене, мешкали на території Литви протягом усього мезоліту і навіть неоліту аж до приходу сюди носіїв шнурової кераміки. У кінці Бореалу вони змішалися з прибулим із заходу маглемезьким населенням, що лишило бореальні пам'ятки типу Максимоніс 4, і утворили німанську пізньомезолітичну мікро-макролітичну культуру [Римантене, 1971, с.125, 174-176].

Попри прозорливість більшості висновків Р.К.Римантене, що зберегли свою актуальність до нашого часу, деякі з них зазнали певної корекції. Зокрема свідерські матеріали в багатьох мезолітичних комплексах Литви виявилися механічною домішкою. Маються на увазі власне свідерські, а не мезолітичні наконечники стріл постсвідерського типу Пуллі на правильних відтискних пластинках з плоскою ретушшю насадку та вістря з черевця. Крем'яні голоценові комплекси з такими постсвідерськими вістрями [Паштува, Канюкяй, Лампеджай тощо] свідчать, що Литва в ранньому мезоліті входила в зону поширення постсвідерської кундської культури. Перш за все це стосується Пребореалу, коли в басейні Німану, схоже, поширилися найдавніші постсвідерські пам'ятки типу Пуллі [Ostrauskas, 1999, р.270, 271].

Враховуючи відкриття Т.Остраускасом типових кудлаївських пам'яток у Литві [Ostrauskas, 1998, р.35], саме це населення в кінці Пребореалу тіснить постсвідерців з басейну Німану на північ. Кудлаївська людність в середині Бореалу, в свою чергу, поступилася в долині Німану хвилі постмаглемезького населення яніславицької культури, яка в Бореалі просунулася в Литву із заходу (Максимоніс 4 та ін.). У пізньому мезоліті басейн Німану населяли яніславицькі племена (Нятесяй I, Мяркіне, Нясилевичі, Беліца тощо), які на північному сході по вододілу з Даугавою межували з постсвідерським кундським населенням. Про велику кількість пізньомезолітичних пам'яток яніславицької культури в Литві пише в своїй дисертації Т.Остраускас [1998, р.36].

Зазнала критики різних дослідників мікро-макролітична німанська мезолітична культура Р.К.Римантене. На нашу думку, вона представлена змішаними колекціями, що містять матеріали яніславицької, кундської, кудлаївської та свідерської культур у різних пропорціях. Найчастіше це механічна суміш, як на двошаровій стоянці Нятесяй I, де в яскравому яніславицькому комплексі, схоже, опинилися речі з підстилаючого свідерського шару [Римантене, 1971, с.85, 136-142]. Схоже, що аналогічним шляхом виник зібраний на поверхні комплекс Мяркіне 3а, де серед яніславицьких виробів є виразна свідерська домішка [с.142-145].

Разом з тим, не можна виключати, що деякі синтетичні комплекси мезоліту Литви, які поєднують різнокультурні елементи, це не механічна, а так звана органічна суміш, що нерідко виникає у порубіжжі різних культур [Залізник, 1998, с.220]. Маються на увазі

гомогенні комплекси з рисами різних культур, які виникають внаслідок взаємовпливу сусідніх різноетнічних груп населення. Контакти яніславицьких племен з кундськими могли породити такі синкретичні колекції, як Лампеджай або Кампішкес, де у загалом постсвідерських комплексах є окремі яніславицькі вироби. Однак такі синкретичні колекції відомі в порубіжних зонах більшості мезолітичних культур і свідчать не про окрему етно-культурну спільноту, а про культурні контакти з сусідами.

Таким чином, Р.К.Римантене заклала підвалини сучасного розуміння культурно-історичних процесів на заході Східної Європи у фінальному палеоліті та мезоліті. Вона запропонувала їх власну періодизацію і пов'язала культурні явища регіону з кам'яним віком Західної та Південної Балтії. Дослідниця вірно інтерпретувала лінгбійські пам'ятки на Німані, поставивши питання про міграцію населення культури Лінгбі з заходу. Першою в радянській археології переконливо продемонструвала наявність носіїв свідерських традицій в регіоні. Їх нащадки в ранньому голоцені колонізували Верхнє Поволжя, започаткувавши постсвідерський мезоліт Півночі Східної Європи. Генетично пов'язуючи досліджений нею комплекс стоянки Максимоніс 4 з Маглемезе Західної Балтії, Р.К.Римантене започаткувала проблему яніславицької спільноти в Південно-Східній Балтії, прозорливо визначивши її західнобалтійське генетичне коріння. Однак після публікації фундаментальної монографії 1971 р. дослідниця фактично відійшла від проблем фінального палеоліту та мезоліту і ось уже 30 років плідно працює над проблемами неоліту Литви.

У наш час кам'яну добу басейну Німану вивчає нова генерація литовських археологів, зокрема А.Гірінінкас, А.Бутрімас, Е.Сатавічіус [Satavicius, 2002, 2004, 2005]. Особливо плідними є дослідження фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток Литви Томасом Остраускасом [Ostrauskas, 1998, 1999, Butrimas, Ostrauskas, 1999 a, b, 2002 a, b, c]. Ним переконливо показано наявність у басейні Німану в Пребореалі потужного постсвідерського пласта – пам'яток типу Пуллі. Т.Остраускас дослідив багат шарову торфову пам'ятку Кабеляй 2. Нижній шар з типово свідерським крем'яним комплексом продатований за допомогою радіокарбонного аналізу рубежем Дріасу III та Пребореалу. Вище нього залягали два мезолітичні культурні горизонти з матеріалами кудлаївської

та яніславицької культур [Ostrauskas, 1999]. Дослідник фіксує близько двох десятків стоянок та місцезнаходжень кременю кудлаївської культури на Німані. Найбільш представницькі з них Кабеляй 2В, 23, Піплай 1С [Ostrauskas, 2002b].

Поновлена періодизація фінального палеоліту та мезоліту Литви Т.Остраускаса по суті розвиває погляди Р.К.Римантене. Дослідник суттєво поповнив знання про історичні долі свідерського населення у Східній Балтії в мезоліті. Ним переконливо показано, що постсвідерські пам'ятки типу Пуллі у Пребореалі були поширені не тільки в Естонії та Латвії, а й у Литві та Північно-Західній Білорусі [Ostrauskas, 2002a]. Саме зі Східної Балтії постсвідерське населення раннього етапу кундської культури заселило Карелію, Південну Фінляндію, Прионежжя [Залізняк, 1989, с.86, рис. 44]. Молодому литовському досліднику вдалося показати, що відхід носіїв традицій типу Пуллі з басейну Німану на північ стався під тиском з півдня мігрантів кудлаївської культури. Т.Остраускас переконливо довів наявність у мезоліті Литви пам'яток кудлаївської культури та численних яніславицьких стоянок пізнього мезоліту, які раніше відносилися до німанської мезолітичної культури [Ostrauskas, 1998]. Фактично дослідник розвиває на сучасному рівні погляди Р.К.Римантене на фінальний палеоліт та мезоліт Литви, як органічну складову кам'яної доби усєї Балтії та прилеглих зандрових низин.

БІЛОРУСЬ

Крем'яні артефакти з території Білорусі відомі з середини XIX ст. Про їх знахідки у Білоруському Подніпров'ї повідомив П.П.Муровцев на Першому археологічному з'їзді в Москві 1869 р. Випадкові знахідки та спорадичні збори аматорів поповнювали приватні колекції та фонди музеїв Могильова, Мінська та Вільно. Наприкінці XIX ст. В.Е.Данилевським [1895] на Верхньому Дніпрі було відкрите відоме місцезнаходження фінальнопалеолітичних та мезолітичних виробів Коромка.

Після встановлення радянської влади у Мінську було створено ряд фахових археологічних установ, що стимулювало археологічні розвідки та розкопки в період між світовими війнами. Активні розвідувальні роботи по притоках Верхнього Дніпра у цей час проводять А.Н.Левданський, А.Д.Каваленя, численні краєзнавці. Зокрема А.Н.Левданський 1933 р. відкрив на Західній Двіні стратифіковану мезолітичну стоянку Коржі, в культурному шарі

якої знайдено черешковий наконечник стріли, скребачки, відщепи, а також обпалені кістки тварин, у т.ч. благородного оленя [Палікарповіч, 1940, с.31-87]. Головним недоліком польових робіт у Білорусі в міжвоєнний період була відсутність масштабних розкопок пам'яток.

Найзначніші відкриття в галузі палеоліту та мезоліту цього часу пов'язані з дослідженнями П.М.Полікарповича по Верхньому Дніпру та його притоках Сожу та Березині. Крім відомих палеолітичних стоянок Бердиж та Юровичі дослідник відкрив близько 30-ти стоянок епіпалеоліту та мезоліту, у тому числі такі знані стоянки як Гренськ, Горки, Латки, Журавель, Печенеж. Лише на двох останніх були проведені невеликі рекогносцирувальні розкопки та шурфування [Палікарповіч, 1932].

Здобуті крем'яні колекції зі Східної Білорусі К.М.Полікарпович розглядав на широкому тлі кам'яної доби Європи, зокрема шукаючи аналогії в епіпалеоліті Польщі. Розроблена ним періодизація, фактично, була екстраполяцією на білоруські матеріали схеми польського дослідника Л.Савицького [1935], яка в свою чергу мала французьке коріння. В дусі пануючої на той час концепції стадіального розвитку первісного суспільства в епіпалеоліті Білорусі та сусідніх територій виділено три послідовні, генетично пов'язані фази: свідерську, тарденуазьку та кампінійську. Свідерська стадія, представлена матеріалами стоянок Гренськ, Коромка, Печенеж, органічно переростала в тарденуазьку з геометричними мікролітами, яка змінювалася макролітичною кампінійською [Палікарповіч, 1932, с.218-221, 1934, с.83, 84]. Дослідник, заперечуючи можливість приходу мігрантів на територію Білорусі в мезоліті, наголошував на генетичному зв'язку усіх трьох виділених стадій між собою. К.М.Полікарпович розглядав їх як послідовні фази єдиного неперервного еволюційного процесу, що переростали одна в одну без усіляких зовнішніх запозичень. Зазначимо, що до «свідерської стадії епіпалеоліту» Східної Європи відносили пам'ятки з черешковими наконечниками Верхнього Дніпра, в тому числі стоянку Гренськ, провідні дослідники мезоліту СРСР 30-50 рр. [Воеводський, 1934, с.233, 239, Формозов, 1959].

К.М.Полікарпович був типовим представником домінуючої на той час в СРСР стадіальної або формаційної концепції розвитку людства. Зумовлений світовими тенденціями розвитку науки відхід від неї у бік концепції локальності намітився в Радянському Союзі лише у повоєнний час і пов'язаний з іменем

О.М.Рогачова. Однак перші прояви багатоваріантності розвитку первісної культури простежуються в роботах В.Антоневича міжвоєнного періоду. На відміну від стадій К.М.Полікарповича В.Антоневич виділяв в мезоліті північно-західної Білорусі археологічні культури – свідерську, тарденуазьку, кампінійську, кундську. Він спирався на колекції музеїв Гродно та Вільнюса, зібрані раніше В.Шукевичем і Т.Довгардом, а також на колекції з місцезнаходжень свідерської культури, відкритих дослідниками початку ХХ століття З.Глогером та міжвоєнної пори З.Шмітом, В.Антоневичем, Е.Р.Романовим, Ф.Д.Гуревичем та ін. Особливо плідними були роботи В.Антоневича в басейні Німану. Під час Другої світової війни більшість матеріалів довоєнних зборів були втрачені. Тому в повоєнний час довелося створювати джерельну базу епіпалеоліту та мезоліту фактично з нуля.

У процесі розвідок Н.М.Гуріної в Північно-Західній Білорусі у 1957 р. були отримані виразні мезолітичні матеріали з басейнів Верхнього Німану та Північної Двіни [1965, с.146-148; 1966, с.30, 31]. Маються на увазі стоянки яніславицької культури Несиловичі I (рис. 103) і IV на Німані та постсвідерські Крумпльово та Семенів Хутор на Західній Двіні. Добуті колекції дозволили дослідниці зробити висновок про зв'язок мезоліту Північно-Західної Білорусі зі Свідером Польщі та переживання свідерських традицій в мезоліті [Гурина, 1966].

Більшість дослідників Східної Європи аж до 80-90-х рр. ХХ ст. вважали пам'ятки фінального палеоліту, зокрема свідерські, мезолітичними. Зокрема у білоруській історіографії стало традицією розглядати фінальнопалеолітичні пам'ятки разом з мезолітичними. Значною мірою це пояснюється переживанням фінальнопалеолітичних культурних традицій (свідерської, гренської) в мезоліті.

Зокрема на цих позиціях стояв білоруський дослідник В.Ф.Ісаєнко, який протягом 60-70-х років минулого сторіччя відкрив чимало стоянок кам'яної доби в басейні Прип'яті. Особливо результативними були його роботи в Західному Поліссі – в межах Південної Білорусі та прикордонних районів Рівненської й Волинської областей України. Тут обстежені раніше відомі та відкрито багато нових пам'яток свідерської культури – Нобель I і II, Омит, Сенчиці, Самари, Люб'язь, Оріхове, Бобровичі, Ополь, Пульмо, Любиковичі, Мар'янівка та ін. [Ісаєнко, 1976, с.28-32, 35, 37-39]. По Нижній Прип'яті дослідник зібрав кілька мікролітичних

комплексів: Білосорока, Дорошевичі 1, Юровичі II [1976, с. 46]. Переважна більшість цього матеріалу чекає видання в фондах Інституту історії Білорусі в Мінську.

Підкреслюючи «макролітичність» цих матеріалів Верхньої Прип'яті, В.Ф.Ісаєнко пов'язував їх з «областю свідерської культури... басейнів Вісли та Німану» і датував мезолітом. Свідер він виводив від липської пізньопалеолітичної культури Волині і вважав, що свідерські традиції в Західному Поліссі розвивалися від Аллереду до раннього неоліту включно, тобто протягом 5 тис. років. Мезоліт Нижньої Прип'яті він пов'язував з «південною мікролітичною областю» [Ісаєнко, 1977, с.53 - 59]. Слід зазначити, що провідного у Білорусі дослідника кам'яної доби басейну Прип'яті цікавили, перш за все, неолітичні матеріали. Це не завадило В.Ф.Ісаєнку виділити три культурно-історичні області мезоліту Білорусі: макромікролітичну басейнів Верхньої Прип'яті та Німану, мікролітичну Східного Полісся та генетично пов'язану з місцевим верхнім палеолітом макролітичну Верхнього Подніпров'я та Посожжя [Ісаєнко, 1970, с.49-66].

Однотомцем В.Ф.Ісаєнка щодо автохтонності мезоліту Верхнього Подніпров'я у 60-ті роки був В.Д.Будько [1966]. Розкопки відкритої ще П.М.Полікарповичем у 1927 р. стоянки Гренськ привели дослідника до висновку про двошаровість пам'ятки. Він виділив свідеро-гренську культуру, яку пізніше назвав гренською. Три виділені ним фази розвитку гренської культури В.Д.Будько продатував часом від Дріасу I по Аллеред включно. «Свідерсько-гренська верхньопалеолітична культура виникла на основі подальшого розвитку... культурних традицій... – костенківсько-авдеєвської, елисеєвичської, юдиновської, тимонівської» [Будько, 1966, с.42].

Після розкопок стоянки Гренськ В.Д.Будьком у 1959-1961 рр. пам'ятка зацікавила наукову громадськість своєю незвичайною стратиграфією. Дослідник прослідкував до глибини 2,5 м складну стратиграфію, в якій зафіксував два культурні шари розділені похованим ґрунтом [Будько, 1966, с.39]. Нижній культурний шар, що залягав у піску на глибині близько 2,5 м, віднесено до відрізка часу «не раніше Беллінгського і не пізніше Аллередського інтерстадіалу», оскільки похований ґрунт над ним В.Д.Будько вважав аллередським. Верхній культурний шар стоянки залягав над похованим ґрунтом на глибині близько 1 м і був віднесений до кінця Аллереду – Дріасу III. Дослідник вважав обидва шари Гренської стоянки послідовними

етапами єдиної свідеро-гренської культури, що розвивалася в Білорусі від пам'яток типу Підлужжя III протягом усього дріасового періоду і була синхронна Свідеру Польщі [Будько, 1966, с.460].

Новий етап у дослідженні та інтерпретації пам'ятки пов'язаний з результативними польовими роботами викладача Могильовського університету В.Ф.Копитіна [1992, с.32-38, 1994, с.34-60, 1999]. У 1972, 1974 та 1977 рр. він провів рекогносцирування, а у 1980, 1981 рр. масштабні розкопки стоянки Гренськ. Розкопки стоянки В.Ф.Копитіним 1972 та 1974 рр. породили сумніви, відносно її двошаровості [Копитин, 1973, с.362, 363, Кольцов, 1977, с.115, 116].

Незважаючи на всі зусилля дослідника в наступні роки (1977, 1980, 1981), підтвердити складну і незвичайну для регіону стратиграфію стоянки Гренськ не вдалося. В.Ф.Копитін переконливо показав, що В.Д.Будько міг зафіксувати таку стратиграфію лише в брустверах німецького укріплення, розташованого саме в тій частині пам'ятки, де були розкопки В.Д.Будька. Іншими словами, похований ґрунт останнього – це не аллередський, а сучасний гумус, перекритий викидами окопів та бліндажів Другої світової війни. Верхній культурний шар утворився шляхом фіксації в брустверах переміщеного кременю, який потрапив туди в процесі риття траншей. Все це переконало більшість дослідників повністю відмовитися від культурно-періодизаційних побудов В.Д.Будька [Копитин, 1992, с.32-38; 1994, с.34-60].

В.Ф.Копитін провів особливо масштабні польові дослідження фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток на сході Білорусі. Починаючи з 1970 р. дослідник вів плідні пошуки та розкопки пам'яток кам'яної доби на Верхньому Дніпрі та Сожі. Протягом багаторічних польових робіт відкриті та досліджені стоянки Боровка, Хвойна, Баркалабово, Лудчиці, Дальне Лядо. На великій площі розкопані раніше відомі стоянки Гренськ, Горки, Коромка, Печенеж, Журавель. Багаті археологічні матеріали Верхнього Подніпров'я були узагальнені в численних статтях, монографії та кандидатській дисертації В.Ф.Копитіна [1977 а, б, 1979, 1983, 1992, 1999, 2000].

В.Ф.Копитін не відкидав факт існування на Верхньому Дніпрі та Сожі у фінальному палеоліті та мезоліті гренської культури. Дослідник генетично пов'язував її з мізинською культурою пізнього палеоліту Північної України, представленою стоянками Мізин, Межиріч, Добранічівка. За В.Ф.Копитіним, ранній етап

греської культури (стоянки Боровка, Коромка, Хвойна) датуються Аллередом та Дріасом III. На ранньомезолітичній пребореально-бореальній фазі (стоянки Греськ, Лудчиці, Могилевська) носії греської культури просунулися на схід, у басейн Верхньої Десни та Волго-Окське межиріччя, де брали участь у формуванні пісочнорівської та ієневської культур.

В.Ф.Копитін не заперечував факт проникнення у Полісся, зокрема на Верхній Дніпро, носіїв західних свідерських традицій (Яново, Баркалабово). Внаслідок змішування місцевих греських та принесених із заходу свідерських традицій у пізньому мезоліті сформувалася сожська культура басейнів Березини, Верхнього Дніпра та Сожу (Горки, Михайлівка, Городок, Берегова Слобода, Журавель). Пізніше на її основі постала верхньодніпровська неолітична культура [Копытин, 1992, с.59].

Отже, найзапекліший критик побудов В.Д.Будька, В.Ф.Копитін, багато в чому фактично успадкував його автохтоністські погляди, виводячи греську культуру з місцевих пізньопалеолітичних традицій. Протягом останніх 30-ти років В.Ф.Копитін послідовно і наполегливо відстоював у своїх працях концепцію генези греської культури Верхнього Подніпров'я на основі мізинської культурної традиції пізнього палеоліту.

Деякі мезолітичні стоянки на Верхньому Німані відкрив дослідник неоліту Понемання М.М.Чернявський. Маються на увазі стоянки Беліца II (рис.101, 102), Нясиловичі VI, Кусейшчина [Чарняускі, 1979, рис. 21, 44; 1996].

До провідних дослідників кам'яної доби басейнів Березини, Північної Двіни та Верхнього Дніпра 70-90-х рр. XX ст. належить мінський археолог В.П.Ксензов. Яскраві колекції фінальнопалеолітичних та мезолітичних матеріалів, добуті ним на стоянках долин рік Березина, Верхній Дніпро, Західна Двіна – Берестенево, Михайлівка, Берегова Слобода, Тайманово, Городок, Красновка 1Б, Стара Лутава, Речиця 2, Рекорд, Орша 1, Замош'є, Гливин та ін. [Ксензов, 1988, 1994, 1999, 2006]. Дослідник визнавав наявність у басейнах згаданих рік пам'яток греської (Берестенево, Гута 1, Орша 1), дніпро-деснянської (Городок, Городище 2, Гливин, Чижаха), кундської (Замош'є, Крумпльово) та німанської (Семенів Хутір) мезолітичних культур [Ксензов, 2006, с.7]. За В.П.Ксензовим у Дріасі III свідерські мисливці із заходу просунулися на Верхній Дніпро (Яново). У Пребореалі свідерці стали складовою нової дніпро-деснянської спільноти (Горки, Берегова

Слобода, Городок IV), на основі якої формувалася верхньодніпровська неолітична культура. Другою складовою дніпро-деснянської мезолітичної культури, на думку В.П.Ксензова, була греська культура.

Спочатку погляди В.П.Ксензова на мезоліт Верхнього Подніпров'я мало відрізнялися від поглядів В.Ф.Копитіна. В авторефераті кандидатської дисертації 1977 р. він стверджував, що «на території Білоруського Подніпров'я формується локальна мезолітична культура, що розвивається в рамках свідерських та мізинських традицій» [Ксензов, 1977, с.18].

Пізніше погляди дослідника на генезу мезоліту регіону принципово змінилися у бік відходу від автохтоністської концепції походження греської культури В.Ф.Копитіна. Починаючи з другої половини 80-х В.П.Ксензов виводить греську культуру від пам'яток спільноти Лінгбі, носії якої просунулися в кінці Аллереду із заходу в басейни Німану (Вільнюс, Маскаука 6, Дяряжнічя 31), Прип'яті (Красносілля Є) та Верхнього Дніпра (Аносово, Берестенево). На основі лінгбійського населення на межі Дріасу III та Пребореалу сформувався перший етап греської культури (Аносово, Берестенево, Лудчиці, Коромка). Другий бореальний етап, на думку В.П.Ксензова, представлений стоянками Греськ, Боровка, Журавель, Хвойна. Уявлення про третій, ранньоатлантичний етап, дають матеріали стоянок Рекорд, Речиця 2, Чижівка. Просунувшись в Пребореалі та Бореалі на Верхню Волгу, Оку, Десну, греське населення взяло участь у формуванні ієневської та деснянської культур [Ксензов, 1988, с.125, 126; 1994, с.29, 30; 1999, с.238, 239].

Принципово відмінні від попередніх побудови В.П.Ксензова кінця 80-90-х XX ст. відповідають радикальним змінам у розумінні культурних процесів у східній частині Великих Європейських низин, що сталися у 70-ті роки. Саме у цей час різні дослідники помічають факт проникнення людності культури Лінгбі із Західної Балтії на Польську низовину та у басейн Німану [Римантене, 1966, с.82-84; 1971, с.19-37; Schild, 1975, р.262-267, 333; Kozlowski, 1975]. Першовідкривачем лінгбійських комплексів у Східній Європі по праву вважається Р.К.Римантене, яка дослідила, видала та інтерпретувала крем'яні комплекси з вістрями лінгбійських та аренсбурзьких типів з Верхнього Німану (Вільнюс I, Маскаука 6, Дяряжнічя 31 тощо). Л.В.Кольцов [1977, с.41-56] вважав видані Р.К.Римантене комплекси з черешковими

вістрями з Литви не лінгбійськими, а аренсбурзькими. Велике значення для розуміння фінального палеоліту Східної Білорусі мало відкриття і публікація Н.М.Гуріною [1972, с.251] стоянки Аносово з великими черешковими наконечниками. Дослідниця відзначила подібність цих матеріалів з Верхнього Дніпра з так званим «прибалтійським мадленом, в якому досить яскраво проступають західні – аренсбурзькі – риси».

Л.Л.Залізняк у 70-ті роки ХХ ст. звернув увагу на прямі паралелі фінальнопалеолітичним та мезолітичним явищам Українського Полісся в матеріалах території Польщі та Балтії [Залізняк, 1976, 1977, 1978, 1984]. Після розкопок 1981, 1982 р. стоянки Пісочний Рів на Десні дослідник, у пошуках генетичного підґрунтя здобутих матеріалів, звернувся до лінгбійських елементів у фінальному палеоліті Східної Європи. Врахувавши праці згаданих учених старшого покоління, дослідник запропонував концепцію міграції лінгбійської людності на схід у кінці Аллереду (стоянки Ридно Х, Вільнюс 1, Аносово) і формування на цих традиціях в Дріасі III Східного Аренсбурга з дрібнішими ніж лінгбійські черешковими вістрями. Найяскравішим комплексом цього типу на той час була колекція зі стоянки Красносілля Є на Волині, що й дало підстави назвати культуру красносільською. На думку дослідника, на межі Дріасу III та Пребореалу красносільська культура трансформувалася в пісочнорівську Десни та ієневську межиріччя Волги та Оки. Пам'ятки типу Боровка, на яких поряд з черешковими вістрями лінгбійських та аренсбурзьких типів також знайдені асиметричні греські та пісочнорівські наконечники, розглядалися як перехідні від красносільських до власне пісочнорівських та ієневських комплексів [Залізняк, 1984, с.15, 1986, с.105, 106, 141, 1989, с.12-18, 78, 1989 б, с.133-145, 1993, с.47-50, 1999, с.133-138, 145-149, 207].

У 1981 р. автор цих рядків відвідав Мінськ і Могильов, де ознайомився з білоруськими матеріалами і мав тривалі бесіди з В.П.Ксензовим та В.Ф.Копитіним. Автохтоністські погляди останнього на мезоліт Білорусі лишилися незмінними, а В.П.Ксензов остаточно визначився як прихильник західних (лінгбійських) витоків греської культури. Таким чином, сформульовані в книзі В.П.Ксензова 1988 р. погляди на культурно-генетичні процеси в фінальному палеоліті Білоруського Подніпров'я відбивали новітні на той час тенденції в розумінні історичного процесу зазначеної доби. Вони

сформувалися під впливом поглядів згаданих дослідників щодо первинного заселення в Аллереді лінгбійськими прибульцями з заходу шойно звільнених від льодовикових явищ зандрових низин басейнів Вісли, Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра.

Значну кількість пам'яток на сході Білорусі відкрила Є.Г.Калечиць [1987] – Абрамов Бугор, Клини. Слідом за В.Ф.Копитіним та В.П.Ксензовим дослідниця пише про «двоетапність» мезоліту Білоруського Подніпров'я. Вона вважає, що «ранній етап пов'язаний з мізинськими та свідерськими культурними традиціями, пізній – явив собою подальший розвиток цих традицій і вилився у формування сожської локальної [Копытин, 1983] або «верхньодніпровської» мезолітичної культури [Ксензов, 1986]» [Калечиць, 1987, с.9]. Дослідниця є прибічницею автохтонності греської культури, що своїм корінням пов'язана «з пізнім палеолітом середньодніпровської культурної області» [Калечиць, 2000, с.11].

Особливої уваги заслуговують численні палеогеографічні дослідження Є.Г.Калечиць [1996, 2000]. Зокрема важливі спостереження щодо палеогеографічної обстановки в Поліссі в Аллереді та у Дріасі III дослідниця зробила у своїй роботі 2000 р. Спираючись на загальноновизнаний факт поширення холодних сосново-березових лісів у Поліссі у Дріасі III, вона робить висновок, що тундрові мисливці на північного оленя у цей час не могли мешкати в Поліссі, а значить свідерці Полісся не могли належати до ГКТ мисливців на північного оленя.

Дійсно, оскільки в Дріасі III кордон між тундро-степом та лісо-тундрою проходив у субмеридіональному напрямку – з Середньої Вісли на Середній Німан, то Верхів'я Прип'яті та Німану займали лісо-тундрові ландшафти, а Східне Полісся [Нижня Прип'ять, Верхній Дніпро] – сосново-березові ліси [Вознячук, 1973; Залізняк, 1989, с.19]. Найбільші концентрації свідерських стоянок зафіксовані по обидва боки кордону між тундро-степом та холодними лісо-тундрами Західного Полісся, а саме в басейнах Вісли, Німану та Верхньої Прип'яті [Залізняк, 1989, с.19]. Оскільки мисливці на стадного тундрового оленя здійснюють мисливський контроль над шляхами сезонних міграцій оленів між літніми тундровими і зимовими лісо-тундровими пасовиськами, то таке розміщення свідерських стоянок якраз і свідчить, що свідерці належали до ГКТ мисливців на тундрового оленя. Тим більше, сама ж Є.Г.Калечиць визнає, що у пізньодріасовий час ліси Полісся та басейну

Німану не були суцільними, а ландшафти фактично являли собою лісотундру «з тундролісостеповою рослинністю» [Калечиць, 2000, с.8]. Дослідниця визнає, що територія Білорусі «лежала в межах широкого розповсюдження оленячих стад, в тому числі лісової популяції», а також тундрових оленів, що мігрували сюди на зиму. За її ж даними, всі кістки оленів з фінальнольодовикових відкладів території Білорусі належать до тундрової популяції [Калечиць, 2000, с.12].

Разом з тим, слід визнати, що свідерці у Поліссі познайомилися із закритими лісовими ландшафтами і схоже почали до них адаптуватися ще у пізньодріасовий час, можливо, шляхом зимового промислу лісових нестадних копитних (лісового різновиду північних оленів, можливо лося). Слідами такої адаптації, вірогідно, є певні зміни у крем'яному інвентарі свідерців східних регіонів Полісся. Мається на увазі поява певних рис постсвідерської технології у в цілому свідерських комплексах. Так, пізньому Свідеру Східного Полісся властивий перехід від двоплощинного до одноплощинного нуклеусу (Горки на Верхньому Дніпрі), а також зародження відтискної технології (Прибір 13 під Чорнобилем). Знайомство свідерців з лісовим середовищем у пізньодріасовий час сприяло швидкій адаптації їхніх нащадків до лісових ландшафтів Східної Європи у ранньому голоцені, що фіксується поширенням постсвідерської індустрії у Пребореалі від Східної Балтії до Печори.

Важливе значення для розуміння історичних доль нащадків свідерців у мезоліті мають результати досліджень найпівденнішої постсвідерської стоянки Східної Європи Кринична на Сожі [Липницкая, 1979; Кудряшов, Липницкая, 1992]. В.Є.Кудряшов [1996] дослідив виразний яніславицький комплекс Мойсеєвичі у гирлі Уборті.

До нового покоління білоруських дослідників мезоліту належить О.В.Колосов, який 2007 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Мезоліт Білоруського Посожжя». Він відмовляється від автохтоністських позицій попередників і заперечує існування виділених В.Ф.Копитіним та В.П.Ксензовим сожської чи дніпро-деснянської мезолітичних культур. Його культурно-хронологічна схема мезоліту Східної Білорусі узгоджується зі схемами мезоліту сусідніх країн. Аналіз матеріалів дозволив йому приєднатися до розробленої попередниками періодизації мезоліту Полісся. Наведені ним матеріали переконливо свідчать про наявність у

фінальному палеоліті та мезоліті Східної Білорусі проявів наступних культур: лінгбі, свідерської, грєнської, пісочнорівської, бутівської, кудлаївської, яніславицької [Колосов, 2007а; 2007б, с.27]. Генетично вони пов'язані з явищами, поширеними значно західніше Посожжя.

Коли дана книга була вже підготовлена для видавництва вийшла друком у Варшаві монографія молодого білоруського археолога Віктора Обуховського «Матеріали палеолітичні та мезолітичні із західної Білорусі» [Obuchowski, 2009]. Матеріали незавершеної через передчасну смерть дисертації білоруського докторанта Варшавського університету В. Обуховського видали польські колеги. Книга вводить в науковий обіг численні крем'яні комплекси фінального палеоліту та мезоліту Західної Білорусі, опрацьовані її автором в музеях та археологічних інституціях Польщі та Білорусі. Нажаль численні таблиці ілюстрацій супроводжуються мінімальною інформацією про стоянки і абсолютно позбавлені культурно-хронологічних характеристик матеріалів. Разом з тим, публікація є суттєвим доповненням нашої монографії в частині джерельної бази мезоліту заходу Білорусі.

Переважна більшість комплексів виданих В.Обуховським зібрана на поверхні білоруськими та польськими дослідниками протягом 30-70-х рр. XX ст. Тому багато з них являють собою механічну суміш виробів різних культур фінального палеоліту та мезоліту регіону. Зокрема в публікації яскраво представлені матеріали культур Лінгбі, Красносілля, Свідер, Кудлаївка, Яніславиця. На особливу увагу у цій книзі заслуговують виразні кудлаївські комплекси Добриньово I, Кастрічніки I, Кожан-городок [Obuchowski, 2009, s. 113, 127-129, 160-165], а також численні колекції яніславицької культури – Бобровичі II, III, Бєліца I, II, Бершти IV, Черленка А, Кастрічніки I, Лічаці, Любча III, Мотоль II [Obuchowski, 2009, s. 75, 86, 87, 88-93, 97, 108-110, 130-133, 173, 175, 178, 181, 192]. Зібрані і видані В. Обуховським матеріали є цінним підґрунтям для розуміння культурно-історичних процесів в мезоліті басейнів Прип'яті та Німану.

РОСІЯ

Незважаючи на те, що досліджуваний регіон лежить поза межами Російської федерації, вчені Москви та Петербургу зробили вагомий внесок у дослідження мезоліту заходу Східної Європи.

Зупинимося на кількох різночасових спробах російських дослідників узагальнити картину

культурно-історичного розвитку регіону в епіпалеоліті та мезоліті. У відповідності з пануючими в 30-ті роки ХХ ст. стадіальними уявленнями про історію людства, М.В.Воеводський виділяв єдину свідерську стадію епіпалеоліту Східної Європи [1934 а, б]. У повоєнний період дослідник переосмислив своє бачення епохи. Його робота “Мезолітичні культури Східної Європи”, що вийшла після його смерті у 1950 р., знаменувала собою початок переходу від стадіальних уявлень про розвиток культури кам’яної доби до вивчення локальних особливостей пам’яток окремих територій. Дослідник першим у радянській археології кам’яного віку порушив питання про наявність племінного групування в мезоліті. Докладне вивчення особливостей, властивих мезолітичним пам’яткам окремих районів Східної Європи, і порівняння їх із закордонними археологічними матеріалами дозволили М.В.Воеводському відмовитися від виділеної ним же у 1934 р. єдиної для всієї Східної Європи свідерської стадії мезоліту і виділити в межах північної половини Східної Європи свідерську культурну область.

На його думку, вона складалася з двох груп пам’яток – західної і східної. Крим зі степовою частиною України М.В.Воеводський відніс до окремої культурної області. Таким чином, в основу схеми культурно-територіального членування мезоліту Східної Європи М.В.Воеводський поклав відому схему П.П.Єфіменка 1924 р. Трьом групам мезолітичних пам’яток П.П.Єфіменка відповідають південна культурна область, західна й східна групи свідерської культурної області М.В.Воеводського. Але останній іде далі й робить висновок про те, що “на підставі єдиної матеріальної культури пізнього палеоліту виник ряд культур і культурних областей мезоліту з різним інвентарем, характер якого обумовила виробнича традиція в певних природних умовах. За матеріалами Десни, Криму й Прибалтики можна простежити складення цієї традиції в невеликих районах. Територія деснянської і кримської мезолітичних культур приблизно рівні території неолітичних культур Східної Європи – районів, безсумнівно, заселених окремими племенами. Це свідчить про виникнення племінної організації в мезоліті...” [Воеводський, 1950, с. 119].

Відзначимо, що крім виділених дослідником деснянської, шан-кобинської, мурзак-кобинської культур, згідно з М.В.Воеводським, у Прибалтиці «виділяються мезолітичні культури Лінгбі та

Гамбурзька, що виникли на основі свідерської» [Воеводський, 1950, с.119].

Вагомий внесок у дослідження мезоліту Десни зроблено М.В.Воеводським у процесі розкопок очолюваною ним Деснянською експедицією стоянки Пісочний Рів під Новгород-Сіверським. Пам’ятка досліджувалася у 1940, 1945-1947 рр. на площі 200 кв. м. Особливості добутих крем’яних виробів дали підстави виділити деснянську мезолітичну культуру [Воеводський, 1948, 1950, с.119; Воеводський, Формозов, 1950, с.52-54]. На основі знахідок двобічнооброблених макролітів стоянку датували пізнім мезолітом, тоді як ранню фінальнопалеолітичну стадією деснянської культури, на думку дослідника, представляли матеріали стоянки Покровщина. Попри те, що ні генетичний зв’язок з Покровщиною, ні датування Пісочного Рову фінальним мезолітом не підтвердилися, внесок М.В.Воеводського у дослідження пісочнорівської культури важко переоцінити. Фактично, він був першовідкривачем цього яскравого культурного явища.

Монографія О.О.Формозова “Этнокультурные области на территории Европейской части СРСР в каменном веке” побачила світ у 1959 р. У ній розглянуті не тільки загальні питання мезоліту Східної Європи, але й мезоліт окремих регіонів, у тому числі й заходу Східної Європи. Автор вносить зміни в загальну культурно-територіальну схему мезоліту Східної Європи, запропоновану П.П.Єфіменком. Дослідник виділяє південні й північні культурні області, а останню ділить на західноруську й океську групи пам’яток. При цьому відзначає, що тільки в західноруській групі, яка включає стоянки Литви й Білорусі, є багато спільного з мезолітом Польщі.

О.О.Формозов виділив також таке мезолітичне явище, як свідеро-тарденуаз, поширений у Литві, Білорусі, по всьому Поліссю – аж до Десни. Слідом за П.П.Єфіменком дослідник дотримувався думки, що геометричні мікроліти проникли сюди не з півдня, а із заходу: “Якщо південніше Києва західний кордон мезолітичних стоянок Європейської частини СРСР змикається з південноруською групою, що, однак, не доведено, то все-таки не можна зробити із цього висновок про походження геометричних мікролітів на стоянках Литви й Білорусії від геометричних знарядь Причорномор’я. Найбільш звичайний тип геометричних знарядь стоянок північно-заходу СРСР – високий трикутник (наконечник з поперечним лезом) – невідомий у Причорномор’ї, але характерний для стоянок Польщі, ГДР, ФРН, Данії. Пластинки з

притупленою спинкою, звичайні для Прибалтики, в інших районах не поширені. Сама послідовність розвитку мезоліту в Литві й Білорусії інша, ніж на півдні СРСР, але така ж, як у Прибалтиці” [Формозов, 1959, с. 78-79].

Важливим досягненням О.О.Формозова є виділення в межах західної групи стоянок північної культурної області свідеро-тарденуазької культури, а в межах південної області – дніпропорізької і, слідом за А.Я.Брюсовим, – донецької культур. У цих культурах О.О.Формозов бачив “племена, що формуються”.

Вагомий внесок у дослідження епіпалеоліту й мезоліту заходу Східної Європи зробила відома петербурзька дослідниця Н.М.Гурина. Нею відкриті, досліджені і видані яскраві матеріали лінгбійської культури зі стоянки Аносово на Верхньому Дніпрі [Гурина, 1972, с.244-251]. У 1957 р. дослідниця провела археологічні розвідки у Північно-Західній Білорусії, в долинах Верхнього Німану та по середній течії Західної Двіни. На Середній Двіні нижче Полоцька вона відкрила ранньомезолітичну стоянку Крумплеве з постсвідерськими матеріалами типу Пуллі, а на Німані – групу яніславицьких стоянок біля с.Нясиловичі [Гурина, 1965, 1966, с.30-34]. Докладно проаналізувавши стан вивчення епіпалеоліту та мезоліту в Польщі, дослідниця екстраполювала періодизаційну схему Л.Савицького на пам'ятки свідерської традиції Північної Білорусії [Гурина, 1966].

Послідовниця Н.М.Гуриної Г.В.Синіцина неподалік від згаданої стоянки Аносово на Верхньому Дніпрі розкопала стоянку Вишегора [Синицына, 1996, с.36-45]. Протягом 1990, 1993-1996 рр. вона досліджувала лінгбійську стоянку Подол III біля витоків Волги [Синицына, 1996, Sinitsina, 1999]. Якщо Н.М.Гурина знаходила паралелі матеріалам з Аносово «у прибалтійському Мадлені, в якому досить яскраво проступають західні – аренсбурзькі риси», то геологічні спостереження, дані палінології та радіокарбонів дати зі стоянки Подол III дали підстави Г.В.Синіциній упевнено визначати її як лінгбійську і датувати Аллередом [Синицына, 1996, с.44,45]. Разом з тим, матеріали стоянки Вишегора з виразними, на нашу думку, постлінгбійськими елементами дослідниця виводить із мізинської культури басейну Десни [Синицына, 2008].

Значний внесок у наукову інтерпретацію мезолітичних матеріалів заходу Східної Європи зробив видатний московський дослідник Л.В.Кольцов. У цьому відношенні особливе місце

займає його монографія 1977 р., в якій дослідник робить огляд фінальнопалеолітичних і мезолітичних пам'яток Польщі й Литви та аналізує революційні на той час напрацювання польських дослідників Р.Шильда, С.К.Козловського, Х.Венцовської, Б.Гінтера та ін., а також дослідниці з Литви Р.К.Римантене. Він екстраполює їхні культурно-історичні схеми на фінальний палеоліт та мезоліт заходу Східної Європи. Л.В.Кольцов поширює кордони південнобалтійських культурних спільнот не тільки на басейн Німану, як це вже зробила у 1966-1971 рр. Р.К.Римантене, але залучає до них і пам'ятки більш східних територій. Він пише про інвазію в західні регіони Східної Європи не тільки свідерців, але й носіїв аренсбурзьких традицій. Слідом за Р.К.Римантене, дослідник виводить з маглемезької культури Західної Балтії стоянки типу Максимоніс 4 Литви, що являють собою перший етап розвитку яніславицької культури. Пам'ятки останньої він відмічає у Поліссі [Кольцов, 1975]. Відхід свідерського населення за оленем у північно-східному напрямку започаткував постсвідерську кундську культуру. Витоки цих положень – у розробках згаданих польських дослідників та в монографії Р.К.Римантене 1971 р. Однак Л.В.Кольцов суттєво розвинув їх, проілюструвавши східноєвропейськими матеріалами та доклавши чималих зусиль для їх затвердження в автохтоністському на той час радянському мезолітознавстві.

Слід відзначити провідну роль Л.В.Кольцова і в дослідженні мезоліту Волго-Окського межиріччя. Основоположник московської школи мезолітознавців, Л.В.Кольцов є фундатором сучасного уявлення про мезоліт центру Східної Європи. Саме він виділив та науково інтерпретував дві головні культурні спільноти мезоліту регіону – бутівську та ієневську культури [Кольцов, 1976, 1984] – і висловив концептуальні положення щодо їх генези, які лишаються в силі й сьогодні. Вагомий внесок у вивчення фінального палеоліту та мезоліту центру Східної Європи внесли учні Л.В.Кольцова – М.Г.Жилін, О.М.Сорокін, А.Є.Кравцов та ін.

Інтенсивні польові дослідження на Верхній Волзі мезолітичних пам'яток протягом останніх 40 років створили потужну джерельну базу для широких узагальнень з мезоліту усєї лісової смуги Східної Європи. Завдяки багаторічним плідним роботам Д.О.Крайнова, Л.В.Кольцова і їхніх учнів – О.М.Сорокіна, М.Г.Жиліна, О.С.Фролова, О.Е.Кравцова, В.М.Лозовського та інших на Верхній Волзі та Оці нині відомо

близько 500 мезолітичних пам'яток. Лише стоянок бутівської культури відкрито близько 100, з яких 40 досліджено шляхом розкопок [Сорокін, 1981, 1990; Кольцов, 1989, с.69-76; Koltsov, Zhilin, 1999, р.346-353]. У наш час Верхнє Поволжя є найбільш дослідженим регіоном мезоліту лісової смуги європейської частини Російської Федерації. Воно безпосередньо примикає до регіону нашого дослідження зі сходу. У мезоліті тут були поширені багато в чому схожі з поліськими культурні явища (Іенево, Бутово). Інтенсивне дослідження останніх проливає світло й на мезоліт заходу Східної Європи.

Відомий московський дослідник мезоліту Верхньої Волги М.Г.Жилин працює в тісному контакті зі своїм учителем Л.В.Кольцовим. Їхні численні монографічні дослідження [Кольцов, Жилин, 1999; Сорокін, 1999, 2002, 2006а, б, 2009; Жилин, 2007, 2008, Жилин, Кольцов, 2008] прояснили багато проблемних питань мезоліту лісової смуги, зокрема проблему датування таких культурних явищ мезоліту заходу Східної Європи як Постевідер, ієневська та пісочнорівська культури.

Окремо слід відзначити велику роль С.В.Ошибкіної в дослідженні мезолітичних пам'яток півночі Східної Європи, перш за все Східного Прионежжя [Ошибкіна, 1982 а, б, 1983, 1992, 1994, 1997, 2004, 2006, 2009]. Її польові дослідження та узагальнення лежать в основі сучасного розуміння мезоліту півночі Східної Європи.

Великий внесок у створення джерельної бази мезоліту басейну Оки та в побудову загальної картини мезоліту центру Східної Європи зробив знайомий московський дослідник О.М.Сорокін. Останнім часом він енергійно відстоює власне оригінальне бачення культурно-історичних процесів в епіпалеоліті та мезоліті Східної Європи. Віддаючи належне значному внеску О.М.Сорокіна у вивчення епіпалеоліту та мезоліту центральних регіонів Східної Європи, його надзвичайній працездатності і безсумнівній відданості науці, не можу погодитися з багатьма положеннями його нових сміливих реконструкцій.

Зокрема у своїй останній критичній праці 2009 р. він закликає відмовитися від поняття красносільська культура, бо, на його думку, «отмеченные Л.Л.Зализняком различия (між Красносіллям і Аренсбургом – Л.3.) не отличаются, если вдуматься, существенной значимостью» [Сорокін, 2009, с.150]. Дійсно так може здатися, якщо порівнювати комплекси, спираючись на їх публікації, а не на оригінальні

колекції. Навряд чи з О.М.Сорокіним погодиться той, хто бачив красносільські та аренсбурзькі комплекси на власні очі, а не знайомився з ними за публікаціями. Зокрема, мається на увазі класик проблематики В.Тауте, про що йтиметься далі.

Процес виділення красносільської культури зайняв тривалий час, протягом якого її характеристики не лишалися незмінними і поточнювалися по мірі вивчення явища. Суттєва різниця між крем'яним комплексом епонімної стоянки Красносілля Є на Волині та власне Аренсбургом Німеччини була помічена одразу після відкриття згаданої пам'ятки у 1983 р. Однак на той час щось подібне вже було відоме на Німані та Верхньому Дніпрі – стоянки Вільнюс 1, Ільгіс, Мітрішкас 6А, Шиляліс 2, Боровка. Р.К.Римантене [1971] та Л.В.Кольцов [1977] назвали ці комплекси «з дрібними наконечниками з гострими черешками» аренсбурзькими. Визнаючи пріоритет цих дослідників та «не бажаючи вносити термінологічну плутанину і, разом з тим, враховуючи очевидну суттєву різницю між класичним і східноєвропейським Аренсбургом, Л.Л.Залізник використав для позначення цього явища похідні від запропонованого Р.К.Римантене терміни Східний Аренсбург та Протоаренсбург» [Залізник, 1989, с.17, 77, 164; 1999, с. 217].

Після безпосереднього знайомства з оригінальними аренсбурзькими матеріалами автор цих рядків остаточно переконався в суттєвій різниці між власне Аренсбургом Німеччини і комплексом Красносілля Є, що й дало підстави для виділення окремої красносільської культури [Залізник, 1993]. Останні сумніви розвіяв видатний дослідник фінального палеоліту В.Тауте, який, побачивши колекцію Красносілля Є в Любліні у 1993 р., підтримав думку про її культурною специфіку, порівняно з Аренсбургом. Зокрема він зазначив, що різниця між цими явищами не менша ніж між Аренсбургом та Лінгбі. Сказане не дозволяє мені погодитися зі спробою О.М.Сорокіна зарахувати красносільські пам'ятки до аренсбурзької культури Південно-Західної Балтії.

Культурні характеристики Красносілля можна і треба поточнювати, але такі поточнення не заперечують факт існування самого явища. За стандартами сучасного культуротворення пам'ятки типу Красносілля Є та Красносілля б відповідають статусу окремого культурного явища в межах області культур з наконечниками на пластинах. І це думка не тільки автора цих рядків, але й В.Тауте.

Існування красносільської культури останнім часом заперечується на підставі її тісного генетичного зв'язку з Лінгбі. Буцімто це не окрема культура, а друга фаза власне культури Лінгбі у Східній Європі, про що писав і автор цих рядків [1989, с.17]. Якщо це достатня підстава для заперечення існування красносільської культури, то відповідно не існує і культури Гренськ-Пісочний Рів-Іенево. Адже фактично вони є третьою, після Лінгбі і Красносілля, фазою розвитку лінгбійських традицій у Східній Європі. За цією логікою гренські, ієневські та пісочнорівські пам'ятки теж слід вважати лінгбійськими.

Абсурдність такого висновку щодо згаданих культур з яскравою специфікою крем'яних виробів по аналогії екстраполюється на Красносілля. Іншими словами, на думку автора цих рядків, Лінгбі, Красносілля, Іенево – різні археологічні культури, хоча й пов'язані генетично.

Однак для О.М.Сорокіна, який проголосив гасло «время локальных культур прошло» [Сорокин, 2009, с.196], генетичної спорідненості достатньо, щоб об'єднати усі зазначені культури, не зважаючи на суттєві відмінності їх крем'яних комплексів, в одну, додавши до неї ще усть-камську Середнього Поволжя та зимівниківську півдня України. «Сходство, которое имеют иеневско-песочноровские материалы с коллекциями культур лингби и аренбург, позволяет предположить не только их родственность, а большее: это одна и та же культура... И будет корректнее называть все рассмотренные культуры с асимметричными наконечниками стрел с боковой выемкой бромийско-аренбургской или для краткости – просто аренбургской». Населення цієї гігантської культурної спільноти фінального палеоліту «оказалось привязанным к северному оленю». «Поэтому очевиден его исход на территорию Скандинавии» [Сорокин, 2009, с.174, 175]. До речі, двома сторінками раніше О.М.Сорокін [2009, с.173] картав Л.В.Кольцова та Л.Л.Залізняка за пристрасть до «немотивированных миграций древнего населения».

Отже, московський дослідник легко об'єднав усіх тундрових мисливців епіпалеоліту Європи у своєрідний доісторичний європейський союз, що нібито охоплював величезні території від Рейну на заході до Ками на сході, від Балтії та витоків Волги на півночі до Чорного моря на півдні. Усе це населення на початку голоцену він відправляє у Скандинавію за його улюбленим

об'єктом полювання – північним оленем, що викликає у читачів низку запитань:

Чи не затісно було населенню половини Європи на Скандинавському півострові, який на початок голоцену ще був наполовину вкритий льодовиком? У зв'язку з об'єднанням усіх тундрових мисливців епіпалеоліту Європи у доісторичний союз під назвою аренсбурзька культура, який статус у ньому отримують класичні, давно визнані культури Лінгбі, Аренсбург тощо? Чи про них взагалі слід забути? Чому до «культури з асиметричними наконечниками з бічними виїмками» потрапили стоянки класичного Лінгбі Прибалтики та зимівниківської культури Південно-Східної України, на яких не знайдено жодного такого наконечника? Яким чином зимівниківці взагалі опинилися серед мисливців на північного оленя? На десяти відомих нині в Центральній та Південній Україні стоянках зимівниківської культури не було знайдено не тільки наконечників згаданих типів, але й жодної кістки північного оленя. Зате на зимівниківській стоянці В'язівок 4а на Полтавщині прекрасно представлена типова голоценова фауна лісостепів: тур, лось, кінь, благородний олень, кабан, бобер. Навіщо голоценовим мисливцям лісостепової України мігрувати в холодну Скандинавію за тундровим оленем і на яких підставах достовірно голоценова стоянка В'язівок 4а взагалі опинилася у фінальному палеоліті?

О.М.Сорокін має власний погляд і на постсвідерський мезоліт Східної Європи. Він його просто не визнає, виводячи пам'ятки кундської та бутівської культур не із Свідеру, а з виділеної ним ресетинської культури басейнів Верхів'їв Десни, Оки та Волги. Остання, на думку дослідника, має витoki у східному граветі, датується фіналом палеоліту, а на початку голоцену трансформується у пам'ятки типу Пуллі кундської культури та бутівські. «Пуллийская индустрия является не чем иным как развитием ресетинских традиций. Ее возникновение связано с освоением Балтики носителями ресетинских традиций» [Сорокин, 2004, с. 74; 2009, с.158, 166-168].

У мезоліті центру Східної Європи, на нашу думку, розвивалися дві головні культурні спільноти – посткрасносільська та постсвідерська. Перейменувавши першу в аренсбурзьку культуру, дослідник намагається зробити те саме і з другою. Генетична лінія розвитку останньої, за О.М.Сорокіним, тягнеться від східного гравету через ресетинську культуру до голоценових пам'яток кундської і бутівської

культур, тобто принаймні від 25 до 7 тис. років тому – усього 18 тис. років. Для позначення цього фантастичного – через свою безпрецедентність – явища дослідник вважає «уместно использовать гармонично «прописавшийся» в літературе термин «ресетинская культура» [Сорокин, 2009, с. 168]. Ця побудова настільки ж правомірна, наскільки коректне поєднання в одній археологічній культурі східнограветських пам'яток мисливців на мамонтів прильодовиків'я (Гагаріно, Зарайськ, Авдеево, Костенки 1 тощо), що датуються 25-18 тис. р. тому, зі стоянками мезолітичних лісових мисливців кундської та бутівської культур з мікролітичним інвентарем.

Ще одним слабким місцем у побудовах О.М.Сорокіна є вік ресетинської культури. Дослідник вважає її фінальнопалеолітичною, тоді як низка радіокарбонівих дат ресетинських пам'яток припадає на ранній голоцен, що визнає і сам О.М.Сорокін [2009, с.165]. Якщо виявиться, що ресетинська культура має ранньоголоценовий вік, то вона не може бути підґрунтям найраніших постсвідерських пам'яток типу Пулі, оскільки молодша чи принаймні не старша за них. А чи буде принципово відрізнятися від інших постсвідерських явищ Східної Європи ресетинська культура, якщо знайдені на деяких її пам'ятках (Ресета 3, 5) постсвідерські наконечники виявляться не механічною домішкою, а гомогенною частиною комплексів?

Якщо постсвідерський мезоліт походить від ресетинської, а зовсім не від свідерської культури, то куди поділися на початку Пребореалу такі численні, судячи з великої кількості стоянок, свідерці? Адже О.М.Сорокін відмовляє їм у переселенні не тільки до Скандинавії, але й на північ Східної Європи, де він також не бачить мезолітичних нащадків Свідеру? Звідки тоді взялися в мезоліті півночі Східної Європи виразні серії наконечників стріл з характерною свідерською підтескою кінців? У фінальному палеоліті європейської частини Росії їхні прототиби невідомі.

У 2008 р. О.М.Сорокін [2009, с.178-187] перейменував виділену Л.В.Кольцовим ще у 70-ті рр. XX ст. відому бутівську культуру центру Східної Європи у задне-пілевську. Причина перейменування – недостатність джерельної бази бутівської культури на момент її виділення. Якщо це так, чому основні параметри культурного явища під новою назвою по суті не змінилися, порівняно з відомими раніше бутівськими? Значить характеристики, дані культурі її фундатором на момент виділення, в цілому були вірні, хоча, без сумніву, і потребували поточнення

в ході подальших досліджень. А чи варто перейменовувати культуру кожного разу, коли з'являється пам'ятка краща за епонімну? За цим принципом доведеться перейменовувати переважну більшість загальноновизнаних археологічних культур і продовжувати процес перейменування безкінечно, по мірі відкриття нових пам'яток. І нарешті, як бути з монографією О.М.Сорокіна 1990 р., в якій назва скасованої дослідником культури винесена ним же на обкладинку – «Бутовская мезолитическая культура»?

Оцінюючи останні революційні побудови О.М.Сорокіна нагадаю банальну істину: серйозні твердження потребують серйозної аргументації. При всій повазі до О.М.Сорокіна як знаного дослідника мезоліту Росії, на жаль, змушений констатувати: його своєрідне бачення епіпалеоліту та мезоліту центру Східної Європи поки-що виглядає абстрактно-декларативним, а часом і відверто епатажним.

Сказане не значить, що московський колега не правий у всіх своїх далекосяжних припущеннях. Однак останні викликають надто багато запитань, що свідчать про їх недостатню аргументацію. Можливо нові факти і аргументи підтвердять його правоту в дискусії з численними опонентами. Майбутнє покаже.

ВИСНОВКИ

Таким чином, протягом XX ст. висловлювалися різні погляди щодо напрямків культурно-історичних зв'язків мезоліту басейнів Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра та прилеглих територій.

Відзначимо стійку школу прибічників автохтонності мезоліту Полісся, що розвивалася в Білорусі з 30-х років. Її фундатор К.М.Полікарпович був переконаним прибічником пануючої на той час концепції стадіального розвитку первісного суспільства. Як зазначалося, у епіпалеоліті Білорусі та сусідніх територій він виділив три послідовні, генетично пов'язані між собою фази розвитку єдиної культурної традиції: свідерську, тарденуазьську та кампінійську. Свідерська стадія, представлена матеріалами стоянок Гренськ, Коромка, Печенеж, органічно переростала в тарденуазьку з геометричними мікролітами, яка змінювалася макролітичною кампінійською [Полікарповіч, 1932, с.218-221, 1934, с.83, 84]. Дослідник заперечував можливість приходу мігрантів на територію Білорусі в мезоліті. Таким чином, К.М.Полікарпович розглядав виділені ним стадії як послідовні фази єдиного неперервного

еволюційного процесу, що переростали одна в одну без усіляких зовнішніх запозичень.

Безпосереднім послідовником К.М.Полікарповича був В.Д.Будько, який стверджував, що «свідерсько-греська верхньопалеолітична культура виникла на основі... костенківсько-авдеевської, елісеєвичської, юдинівської, тимонівської... культурних традицій» [Будько, 1966, с.42].

Давній опонент В.Д.Будька В.Ф.Копитін протягом 30 років відстоював автохтонність греської культури, яку виводив з мізинської палеолітичної культури. Разом з тим, дослідник визнавав прийшлий характер свідерської традиції на теренах Білорусі. Зазначимо, що в наш час солідарна з поглядами В.Ф.Копитіна мінська дослідниця Є.Г.Калечиць [2000, с.11], а також Г.В.Синиціна [2008] з Санкт-Петербурга, яка бачить витоки стоянки Вишигора на Верхньому Дніпрі в матеріалах Мізинської стоянки.

У 60-70-і роки намітилася тенденція відносити мікролітичний мезоліт східних районів Полісся до тяжіючої до Надчорномор'я південноруської групи пам'яток, за П.П.Єфіменком. Так, у 1966 р. Д.Я.Телегін на підставі відсутності макролітів у комплексах відніс до південноруської області мезолітичних пам'яток волино-донецьку групу [Телегін, 1966, с. 101], а в 1973 р. – дніпро-прип'ятську Києво-Житомирського й Мозирського Полісся. В.Ф.Ісаєнко виводив Свідер Верхньої Прип'яті з липської культури пізнього палеоліту Волині, а мікролітичний мезоліт Нижньої Прип'яті пов'язував з

Надчорномор'ям [1966]. В.П.Левенок відносив мікролітичний мезоліт Подесення, (у тому числі пам'ятки типу Кудлаївка [1966, с. 98], що раніше пов'язувалися М.Я.Рудинським з мезолітом Прибалтики) до мікролітичної південноруської області П.П.Єфіменка.

Про західні культурні зв'язки мезоліту Полісся та басейну Німану першим написав П.П.Єфіменко [1924], який виділив західноруську групу пам'яток, крем'яний інвентар яких, на думку дослідника, мав прямі паралелі в матеріалах Польщі, але суттєво відрізнявся від інвентарю стоянок південноруської групи Надчорномор'я. Ідейними спадкоємцями П.П.Єфіменка різною мірою були дослідники мезоліту Східної Європи М.Я.Рудинський, М.В.Воеводський, О.О.Формозов, Р.К.Римантене, Л.В.Кольцов, Л.Л.Залізник, В.П.Ксензов, М.Г.Жилін, О.М.Сорокін, Т.Остраускас, О.В.Колосов. Кожен з них у різній мірі був прибічником переважно західного напрямку культурних зв'язків мезоліту Полісся, Понімання, Верхнього Дніпра та прилеглих територій і зробив свій власний внесок у вивчення мезоліту регіону. Думка про західні витоки мезоліту Полісся та прилеглих регіонів остаточно затверджується протягом 70-80-х рр. ХХ ст. У наш час більшість дослідників визнає у фінальному палеоліті та мезоліті заходу Східної Європи наявність пам'яток наступних культур: Гамбург, Лінгбі, Свідер, Красносілля, Кунда, Пісочний Рів, Кудлаївка, Яніславиця. Усі вони генетично пов'язані з епіпалеолітом та мезолітом Південної Балтії.